

**ԿԱՊԱՆԻ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻ
ՀՆՁՅՈՒՆԱԿԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ**

ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ Ս. Ս.

Կապանի տարածաշրջանի բարբառային միավորների հնչու-
նահնչության համակարգերը համաժամանակյա ուսումնասիրության չեն
ենթարկվել: Խնդրո առարկա խոսվածքները ում և (լի)ս ճյուղերի բարբառային
միավորներ են, որոնք, ունենալով հնչյունական նույն ենթահամակարգերը,
ենթարկվում են հնչյունափոխական միևնույն օրենքներին: Բարբառների
հնչույթների քննությունը ներկայումս ընդունված է իրականացնել ոչ միայն
ընկալողական, այլև փորձարարական-հնչյունական մեթոդներով, որոնք ոչ
թե «մեկ, այլ մեթոդների ամբողջ շարք»¹ են:

Համաժամանակյա (սինխրոն) քննության ժամանակ համեմատության եզր
են ընդունում արդի հայերենի սլյալ իրողությունը, իսկ պատմական
ուսումնասիրության դեպքում՝ գրառված հնագույն տարբերակը,
մասնավորապես՝ գրաբարյան: Ներկայումս Կապանի տարածաշրջանի խոս-
վածքներն ունեն և գրական հայերենին, և՛ բարբառներին բնորոշ հնչյուններ,
սակայն տարածամասնակյա կտրվածքում, Ա. Ղարիբյանի առաջադրած
հնչյունաբանական սկզբունքի համաձայն, Ղարաբաղի բարբառը և նրա
կազմում Կապանի խոսվածքը ենթարկվում են բաղաձայնական համակարգի
առաջին տեղաշարժին, այսինքն՝ երկաստիճան ձայնեղագուրկ, քանի որ,
բառասկզբի ձայնեղները դառնում են խուլեր՝ **բ>պ, գ>կ, դ>տ, ձ>ձ, ջ>ճ** (օր.
**բոբիկ> պէպէճ, գիրք>կիր(ք), դուռն> տուռ (ն) ը/տո՛ւ ո(ն)ը, ձայն>ձէն,
ջուր>ճո՛ւ ր**): Միջինհայերենյան ժամանակաշրջանում տարբեր բարբառային
միավորներում ձայնեղ հպականների և կիսաշփականների իյացման օրենքը
չի գործել, ուստի միջին դարերից (մասնավորապես X-XIV դդ.) ավանդված
փոխառությունները պահպանել են բառասկզբի ձայնեղները: Հետևաբար
բառասկզբը ձայնեղների համար այլևս բացառված դիրք չէ: Հետազոտության
առարկա խոսվածքներում գործառում են նաև քմային **գ, կ, ք** բաղաձայններ:
Մյունիք-Արցախ տարածքի բարբառային միավորների հետնալեզվային
ձայնավորների քմային տարբերակները՝ **ւ, օ, ու**, գործառության
սկզբնական շրջանում հնչության արժեք չունեին, այլ «a, o, u ձայնավոր
հնչույթների դիրքային տարբերակներն էին»²: Տվյալ հնչյունի դիրքային տար-
բերակներն էլ նպաստում են լծորդական շարքերի առաջացմանը՝ միևնույն
ձայնավորի կոշտ կամ բաց և փափուկ կամ փակ հակադրությամբ՝ **ւ** -ա-**ւ**,

¹ Зиндер Л. П. *Общая фонетика*, М., 1979, с. 20.

² Մուրադյան Հ. Ղ., *Հայոց լեզվի պատմական քերականություն*, Ե., 1982, էջ 56:

օ-օ-օ, է-է-է, ը-ը-ը, ու-ու, ի-ի-ի³, ինչպես՝ *յա/ա տ, հօ՛ չ, կօրէ՛, ճի՛/ի չ՛/ի չ՛, մէ ծ, >հը նդէլ, պիլւնի*: Չայնավորների այս հնկադրությունն ընթանում է > շարքի ու բարձրացման աստիճանի փոփոխմամբ: Հարկ է նշել, որ «հնչույթի տարբերակներից կարող են ծնվել ինքնուրույն հնչույթներ»⁴ միատեսակ հնչյունական միջավայրում լինելով իմաստագատիչ, օր.՝ *տււ* և «դաս» - տաս «10 թվանշան», կօ/օ դ «կող»-կօ դ «գող», կում«կում»-կում «գում»: Համաժամանակյա մոտեցմամբ հնչույթային արժևորմանը նպաստում է մի դեպքում Աճառյանի օրենքը, մյուս դեպքում՝ այդ օրենքին նախորդող շրջափուլը՝ ոչ ձայնեղ հնչյունների մոտ ձայնավորի քմայնացմամբ: Ինչպես Արցախի, Մյունիքի, Բուրդուրի բարբառային որոշ միավորներում, այնպես էլ Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքներում Աճառյանի օրենքի գործառնությամբ զարգացել է ա>ւ>է հաջորդական անցումը, այսինքն՝ գործել է նշված հնչյունական իրողությունը՝ օերորդ շրջանով⁵, օր.՝ *բան>պւն* և (Գոր., Միս.), *բէն/պէն* (Մեղ., Կաք., Կարճ.), *պէն* (Կապ.), *բահ>պւհ* (Բ.Բ., Աղ., Տ.)//*պէհ(ի)* (Կապ.), *բարձ>պւրց*(Գոր.)//*պէրց*(Կապ.), *դանակ>տւն* և *ւն* կ(Գոր.)// *տէնակ* (Կապ.) և այլն: Մյունիք-Արցախ տարածքի բարբառային միավորներին բնորոշ և գործող աճառյանական օրենքը բառասկզբի ձայնեղների իլացմամբ կանգ է առել, որը վկայում են գրական և այլ լեզուներից կատարված փոխառությունները: Այս օրենքին հավանաբար մ.թ.ա. VII-V դարերում հաջորդել է հպական և կիսաշփական ձայնեղների շնչեղ իլացումը բառամիջում և բառավերջում⁶:

Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքներում արդի ժամանակա-փուլում գործուն են նաև ձայնավորների քմայնացումը, կոշտ կամ բաց արտաբերումը, ձայնավորների ներդաշնակությունը: Սակայն տարածամանակյա (դիախորոնիկ) մոտեցմամբ «ձայնավորների քմայնացումը ժամանակագրորեն նախորդել է ձայնեղ պայթականների իլացմանը»⁷, իսկ վերոնշյալ օրենքի տարածմամբ հետնալեզվային ձայնավորների առաջնային փակ արտասանությունն ընդհանրական բնույթ է ստանում ոչ միայն այդ հնչյունական օրենքի գործառնության սահմաններում, այլև գ, ժ ձայնեղներից, խուլերից և լ ձայնորդից հետո: Քմայնացումը խնդրո առարկա խոսվածքներում այնքան արտահայտված է եղել, որ նպաստել է ձայնավորների առաջնթաց և հետնթաց ներդաշնակությանը: Քմային ձայնավորների գործածությունը որոշ բառաշերտերում պայմանավորված է ն՛ ներքին (Աճառյանի օրենք, ձայնավորների ներդաշնակություն), և՛ արտաքին (փոխառություններ) հնչյունական երևույթներով, իսկ կոշտ ձայնավորները առկա են բառի շեշտյալ վանկում՝ վերջընթեր շեշտի ներգործությամբ (օր. *ա/ ա մբար, լէ ն, մըր, կօ ոնր*): Կոշտ կամ բաց արտասանությամբ ձայնավորները նվազում են նաև բաղաձայնների բնույթի վրա, ուստի «9-րդ

³ Աղաբեկյան Մ., Մյունիք-Արցախ տարածքի բարբառների պատմական հնչյունաբանություն (Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, ուսումնասիրություններ և նյութեր, պ.3, Ե., 2010, էջ 69):

⁴ Чикобава А. С. Введение в языкознание, ч. I, М., 1953, с. 173.

⁵ Միքայելյան Ժ., Վասպուրականի խոսվածքների քմային ձայնավորները: Համաժամանակյա և տարածամանակյա քննություն, Ե., 2009, էջ 65:

⁶ Աղաբեկյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 159:

⁷ Մուրադյան Հ. Դ., նշվ. աշխ., էջ 92:

դարի սկզբներին՝ «Աղվանքի սահմանակից հայոց մեջ»՝ այսինքն՝ Սյունիք-Արցախ տարածքում⁸, տարբերակել են փափուկ ու կոշտ լ, իսկ վերջինից էլ զարգացել է դ-ն, հետևաբար «նախկին ձայնեղներից և փափուկ լ-ից հետո ձայնավորները մեծ մասամբ ձգտել են ավելի փակ, առաջնային, իսկ պարզ և շնչեղ խուլներից, ձայնորդներից հետո՝ շեշտյալ դիրքում, ավելի բաց, հետին արտաբերության: Դա Սյունիք-Արցախ տարածքի ձայնավորների դիրքային բաշխվածության հիմնական օրենքն է»⁹: Տեղին է նշել, որ պատմականորեն հնչյունական այս իրողությունը հաջորդել է աճառյանական օրենքին, ուստի այն պետք է սկիզբ առներ դեռևս II-III դարերից:

Հավանական է, որ V դարում Սյունիքը և Արցախը համարվել են առանձին բարբառային միավորներ: Միջին հայերենում քննվող խոսվածքների երկբարբառները, պատմական հնչյունափոխության համաձայն, վերածվել են պարզ հնչյունների կամ էլ ժրանց քմային տարբերակների, ինչպես՝ այ>ա>է (փայտ>փաղ//փեղ, հայր> հար//հէր), ոյ>ու>օ՛ւ (քոյր>քուր//քօ՛ւ ր, ոյժ>ուժ//օժ, թոյլ>թօ՛ւ լ), եւ//իւ>ու>օ՛ւ (աղբեր//աղբիր>օ՛ւ հայօ՛ւ ր, լիւր>օ՛ւ լիւ ր//օ՛ւ լ էր, լայնութիւն>լէնօթուն): Երկբարբառների պարզեցումն առհասարակ ընթացել է կամ շրթնային բաղադրիչի գերակայությամբ, կամ բարձրացման փոփոխությամբ:

Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքներում ևս բաղաձայն հնչյունների համար կան ուժեղ դիրքեր, որոնցում բաղաձայնները քիչ են ազդեցություն կրում նախորդ կամ հաջորդ հնչյուններից՝ իրենց տարբերակիչ հատկանիշները դրսևորելու համար: Իբրև այդպիսին համարում են բառասկիզբը և միջձայնավորային դիրքերը (օր. գ ի դօ՛ւ, կ օ՛ւ րօ՛ւ նք և այլն): Առանձնացնում են նաև թույլ դիրքեր, որոնցում այլ հնչյունի առկայությամբ բաղաձայնը կորցնելով իր տարբերակիչ հատկանիշներից որևէ մեկը, կարող է համընկնել մեկ այլ հնչյունի հետ: Հպական և կիսաշփական ձայնեղների համար բնիկ բառերում ր-ից և դ-ից հետո թույլ դիրք է¹⁰:

Համաժամանակյա մոտեցմամբ բառասկիզբը բացառված դիրք է միայն ր ձայնորդի համար, սակայն իբրև բացառություններ առանձնացրել ենք (ը)րա՝ «արա», (ը)րախա «երեխա» բառաձևերը, որոնք ունեն նախահար ը: Կարծում ենք, որ նախահար ձայնավորի թույլ արտասանության և անկման հետևանքով նաև փոխատու և գրական լեզուների ազդեցությամբ դ-ն և ո-ն ևս գործառում են բառասկզբում, այսպես՝ (ը)դողել «ողողել», ուռուս//ըռուս, դրզղան «կաթսա» և այլն:

Հնչյունական համակարգերի փոփոխությունները հիմնականում առնչվում են լեզվի ներքին զարգացման օրինաչափություններին և արտաքին փոխազդեցական երևույթներին: Հետազոտության առարկա բարբառային միավորների հնչյունական մի շարք երևույթներ առնչվում են վերջընթեր շեշտին և պայմանավորված են նրանով, քանի որ այն պահպանել է հնդեվրոպական հիմք լեզվի լոռնիկ շեշտի ուժգնությունը, ինչպես լի՛ւ սօ՛ւ նօ՛ւ, դա րկէլ, հրվա քէլ, կ օ՛ւ պի՛ւ տ և այլն: Շեշտից առաջ գտնվող

⁸ Աղաբեկյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 147:

⁹ Նույն տեղում, էջ 79-80:

¹⁰ Խաչատրյան Ա. Հ., Ժամանակակից հայերենի հնչույթաբանություն, Ե., 1988, էջ 100-101:

ձայնավորները հնչյունափոխվում են ը-ի կամ աղվում, քանի որ ինչպես նշում է Յու. Ստեպանովը, անշեշտ վիճակը թույլ դիրք է ձայնավորների համար¹¹: Լեզվական այդ իրողությունը «ընդգծված կերպով արտահայտված է Ղարաբաղի, Զանգեզուրի տարածքում գտնվող բարբառներում»¹², ինչպես՝
 աւելուկ>վ՛ոլ շ՛ոլ կ,   ածելի>ծի շ՛ի,   գարմանալ>(գ)ըրմա նալ,
 անկանել>ընգնէ շ՛,   ողորմի>ղորմի և աղն։>Ժամանակագրորեն շեշտանախորդ դիրքի ձայնավորի աղումը կամ ը-ի վերածվելու հնչյունափոխական երևույթը սերում է դեռևս XI դարից, իսկ բառասկզբի ձայնավորների նմանատիպ անկումը արձանագրվել է XII-XIII դարերից¹³: Ինչպես կարծում են, Ղարաբաղի բարբառում և տարածաշրջանիս բարբառային միավորներում արձանագրված անհնչյունափոխ հնագույն բառաձևերը (պէրցո՛ւ ք, փօքուր, վէսկէն/վըսկէն, ծօնգուն, ծոկուն, հէրու, մօկուն, սօնգուն) փաստում են, որ վերջընթեր շեշտը գործառվել է մ.թ.ա. III դարի վերջերիս¹⁴, որի ուժեղ ներգործությունն էլ նպաստել է, որ V դարում վերոնշյալ բառերը, բացառությամբ հերու բառի, դարձել են մեկուկես վանկանի՝ անշեշտ ձայնավորի սղմամբ, որին էլ միջնադարում հաջորդել է վերջնահանգ ն-ի անկումը: Այդ ձևերը պահպանվել են ինչպես գրական լեզվում, այնպես էլ գրաբարյան ժամանակաշրջանում ձևավորված բարբառներում:

Հնչյունական փոփոխությունները և հնչյունական օրենքներն ընթացել են անհամաչափ, տարբեր ժամանակահատվածներում, ընդ որում հնչյունափոխական որևէ երևույթ, ընդհանրական բնույթ ունենալով, վերածվել է հնչյունական օրենքի: Հայտնի է, որ հնչյունական օրենքը գործել է որոշակի ժամանակահատվածում և սահմանափակ տարածքում, որից հետո այն աստիճանաբար թուլացել է՝ մեկ այլ օրենքի գերակայությամբ: Հնչյունական օրենքների գործառության պայմաններում առաջացել են հնչյունական համապատասխանություններ:

Քննվող բարբառային միավորներին բնորոշ փոխազդեցական հնչյունափոխության մի քանի երևույթներ ավանդվել են հիմնականում միջինհայերենյան շրջանափուլից: Մակայն հնչյունափոխական երևույթներից հ-ի հավելումը ձայնավորասկիզբ մի խումբ բառերում ծագել է նախագրաբարյան (օր.՝ ալեւոր>հի շի վէր, երդ>հէրթ, ուլ>հօլ) և գրաբարյան (անդ>հանդ, ափ>հափուռ, եռալ>հէռալ/հրռալ ուղի>հրդէ(ցէ)) շրջաններից, որոնց նախաձևերը բարբառային հ-ին համապատասխանող հնչյուն չունեին գրաբարում: Հնչյունական նմանաբնույթ ձևերը համարում են հնաբանություններ: Հավելվել են նաև ն, ք, դ, բ, կ հնչյունները, որոնցից ավելի ընդգրկուն է ն-ի հավելումը բառամիջում և բառավերջում, ընդ որում բառամիջում հավելյալական հնչյուն ունեցող որոշ բառեր վկայվել են XII դարում¹⁵, օր.՝ սանր>սանդրր, համրել>հրմբարէլ, ոզնի>կօզնի և այլն: Մակայն հավանական է, որ ն-ի հավելումը բառավերջում զարգացել է նաև հետագա դարերում, որը վկայում են հին հայերենում առանց ն-ի ավանդված բառերը, որոնք Մյունիք-Արցախ տարածքի բարբառային միավորներում ունեն

¹¹ Степанов Ю. С. Основы языкознания, М., 1966, с. 11.
¹² Մուրադյան Հ. Դ., նշվ. աշխ., էջ 89:
¹³ Նույն տեղում, էջ 89-91:
¹⁴ Աղաբեկյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 93:
¹⁵ Մուրադյան Հ. Դ., նշվ. աշխ., էջ 329:

վերջնահանգ և (ածուխ>անձուղնր, բորբոս> փուփոսնր//փրրփոսնր, թրթուր>թրթոսնր, խուրձ>խօր՞նր//խօր՞նր): Հավելմանը նախորդել է հնչյունների անկումը: Հետաքրքրական է, որ հենց միջինհայերենյան ժամանակաշրջանում՝ մասնավորապես XI դարում¹⁶, ակտիվացել են նաև հնչյունների անկման և վանկերի հապավման երևույթները, օր.՝ դուրս>տ՞նլ ս, պատճառ>պաճառ, ահաւասիկ> հրսէ, հացահան>ծրհան այլն: Հնչյունների անկումը նկատելի էր դեռևս V-VI դարերում¹⁷, բառավերջի ձայնավորահաջորդ յ-ի անկմամբ:

Հնչյունափոխական մի շարք երևույթներ՝ դրափոխությունը, պարզ հնչյունի բարդացումը և բարդի տարրալուծումն ու պարզեցումը, կրկնությունը կամ հնչյունի տևական արտասանությունը, պայմանավորված են լեզվի զարգացման պատմական ընթացքով և կիրառություն ունեն հարյուրիսկ XI-XVI դարերում¹⁸:

Այսպիսով, Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքների ձայնավորային և բաղաձայնական ենթահամակարգերի փոփոխություններն ընթանում են համաժամանակյա և տարածամանակյա կտրվածքներով՝ որևէ հնչյունական օրենքի գերակայությամբ: Հնչյունափոխական վերոնշյալ երևույթները և հնչյունական հիմնական օրենքները, որոնք արդի ժամանակավիություն բնորոշ են Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքներին, եկել են վաղնջականությունից, ուստի «Մյունիք-Արցախ տարածքի բարբառների հիմքում ընկած բարբառային միավորը՝ որպես այդպիսին, ձևավորվել է հայերենի նախագրային շրջանում՝ մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի կեսերից ոչ ուշ»¹⁹: Քննվող բարբառային միավորները կրում են ներթափանցումներ և փոխազդեցություններ՝ պայմանավորված բարբառակիրների շփմամբ և տարիներ շարունակ միևնույն տեղանքում բնակվելով:

ОБЩЕЕ ОПИСАНИЕ ФОНЕТИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ В ГОВОРАХ КАПАНСКОГО РЕГИОНА

МАНУЧАРЯН С. С

Резюме

Рассматриваемые говоры представляют собой диалектные единицы ветвей “-ум” и “(ли) с”. Н, бные гласные и ударение на последнем слоге, бытовавшие в языке ещ, с конца III в. до н. э., а также “Закон Ачаряна”, характерный для регионов Сюник и Арцах начиная со II-III

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 333:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 330:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 339:

¹⁹ Աղաբեկյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 160:

вв., – это те языковые реалии, которые существовали еще, в до-письменный период. При этом следует отметить, что фонетические изменения происходят нерегулярно.

GENERAL DESCRIPTION OF PHONETIC REALIA IN KAPAN DIALECTS

S. MANUCHARYAN

Abstract

Kapan dialects are considered to be dialectical units of the branches **Um** and **(L)S**. The historical study of the sound system has revealed that some linguistic realia, namely the palatal vowels and the tonic stress on the last syllable, existed back in the pre-writing period.

It is worth motioning that phonetic changes have irregular occurrence.